

Holokaust i teologija

DISPUT

Holokaust i teologija

Priredili: Vera Mevorah, Željko Šarić i
Predrag Krstić

Naslov	Holokaust i teologija
Priredili	Vera Mevorah, Željko Šarić, Predrag Krstić
Izdavač	Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
Recenzenti	Saša Laketa, Milovan Pisarri, Aleksandar Đakovac
Lektura	Dragan Dragomirović
Prelom	Nebojša Đumić
Štampa	Donat Graf, Beograd
Mesto i datum izdanja	Beograd, 2023.
Tiraž	300
ISBN	978-86-82324-28-7

Autor fotografije na korici Kristijan Šarić

**IZDAVANJE KNJIGE POMOGLO MINISTARSTVO
NAUKE, TEHNOLOŠKOG RAZVOJA I INOVACIJA
REPUBLIKE SRBIJE.**

S a d r Ź a j

<i>Predrag Krstić, Vera Mevorah i Źeljko Šarić</i> Kako TEO-retizovati Holokaust?	7
Teološke perspektive i Holokaust	21
<i>Dragana Stojanović i Danica Igrutinović</i> Postholokaustovska čitanja u jevrejskoj i hrišćanskoj misli: komparativni aspekti	22
<i>Oleg Soldat</i> <i>Ordo pigdendi, ordo occidendi</i> : ikonolomstvo, Hitler i revizija Holokausta	44
<i>Oliver Jurišić</i> Teološki jezik i Holokaust	79
<i>Vladimir Cvetković</i> Holokaust, srpsko bogoslovlje i istorijski revizionizam	92
Perspektive teologije i Holokaust	127
<i>Muhamed Velagić</i> Budućnost religije sa Holokaustom u zaleđu – lekcije koje ne smiju biti zaboravljene	128
<i>Zorica Kuburić</i> Teologija netolerancije i Holokaust – od izabranog pojedinca do izabranog naroda	151
<i>Mark Lošonc</i> Holokaust i teološke dimenzije psihedeličkog iskustva	180
<i>Predrag Krstić</i> Ka materijalističkoj teologiji?	204
Beleška o autorima	227

Holokaust, srpsko bogoslovlje i istorijski revizionizam

Politikolog Džon Miršajmer (John Mearsheimer), veoma popularan ovih dana zbog svog prikaza tekućeg rata u Ukrajini, zagovara četiri elementa konvencionalne mudrosti u vezi sa uzrocima sukoba. Naime, u svom predavanju „NeZajedničko jezgro: uzroci i posledice ukrajinske krize“ (UnCommon Core: The Causes and Consequences of the Ukraine Crisis) održanom na Univerzitetu u Čikagu krajem 2014. godine, Miršajmer je ukazao na četvorostruku kategorizaciju primenjenu na ruskog predsednika Vladimira Putina (Владимир Путин): a) Putin je glavni uzrok sukoba, b) Putin je neuračunljiv i iracionalan, c) Putin je naklonjen stvaranju velike Rusije, d) Putin ima izraženu sličnost sa Hitlerom (Mearsheimer 2014).

Ova klasifikacija, sa ili bez varijacija, već je primenjena na određene ličnosti sa naših prostora tokom 1990-ih. Tako su pokojnog predsednika Srbije Slobodana Miloševića zapadni mediji obično smatrali glavnim uzročnikom ratova u Jugoslaviji, koji su nastali ili kao proizvod njegove psihičke poremećenosti, ili pak jasne namere da na ruševinama Jugoslavije stvori veliku Srbiju. U poslednjoj instanci, Milošević je bio poređen sa Hitlerom. Međutim, ova tendencija nije karakterisala samo

zapadne medije, već i pojedine istoričare i politikologe koji se bave istraživanjima savremenog Balkana.

U podnaslovu svoje čuvene knjige *Balkanski Vavilon: Raspad Jugoslavije od Titove smrti do pada Miloševića* (Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic) iz 2002. godine, Sabrina Ramet ističe da je glavni uzrok raspada Jugoslavije, a samim tim i jugoslovenskih ratova, bio sam Slobodan Milošević (Ramet 2002). Teško da se može naći i jedna stranica u njenoj knjizi bez referenci na Miloševića. Navodna Miloševićeva poremećenost potvrđena je analizom njegovog „narcisoidnog“ karaktera (Ramet 2002: xix, 331), i utvrđivanjem njegove „psihopatske paranoje“ (Ramet 2002: 36, 162). Milošević je takođe viđen kao zagovornik velikosrpskog nacionalizma i glavni tvorac velike Srbije (Ramet 2002: 36, 162). Konačno, Ramet zaključuje da Miloševićeva biografija ima neke zajedničke tačke sa biografijom njegovog kolege diktatora Hitlera (Ramet 2002: 380).

Poreklo ove četvorostruke kategorizacije može se naći i u judeo-hrišćanskoj tradiciji, posebno u knjizi Postanja. Dakle, svet stvoren od Boga je bio dobar, ali neka anđeoska i ljudska bića vođena svojom slobodnom voljom se nisu saglasila sa voljom Božijom, te su sagrašila. Posledica njihove neposlušnosti ili grehopada je imala negativnu posledicu po njihovu prirodu i volju, koje se smatraju palim, odnosno deficijentnim, i koje postaju generator daljih grehova i tvorac zla u svetu. Ista priča se može ispričati na sledeći način: a) Adam je glavni uzrok svih ljudskih nevolja i smrti (Post. 3:19), b) posledica Adamovog greha je palost odnosno deficijentnost ljudske prirode (Post. 3:21), c) Adam je nameravao da oboženje, odnosno dostizanje sličnosti sa Bogom, postigne bez Boga (Post 3:5), i d) koristeći svoju slobodnu volju protiv Boga Adam je pokazao svoju sličnost sa Satanom, koji personifikuje apsolutno zlo (Post 3: 4–5).

Kao i u četverostrukoj gradaciji primenjenoj na Putina i Miloševića, praotac Adam je glavni uzročnik ili delatnik u procesu ljudskog pada i on snosi najveću odgovornost. Adamova priroda posle pada je manjkava a njegova volja iskvarena, jer teško razlučuje razliku između Boga kao apsolutnog dobrog, i zla kao suprotnosti Bogu. Pošto Adam teži da postigne nešto na račun nekog drugog, odnosno Boga i zbog pogrešnih metoda u ostvarivanju svojih ciljeva on je zao i u tome sličan samom Satani. Glavni problem ove kategorizacije je gubitak osećaja za zlo. Posledica ničeanske „smrti Boga“ bila je i „smrt Satane“, jer je Satana prestao da igra značajnu ulogu u mašti savremenih ljudi. Međutim, kao što istoričar Crkve, Alek Rajri (Alec Ryrie) tvrdi, zapadna civilizacija nije morala predugo da čeka na novu personifikaciju apsolutnog zla. Od 1945. godine zapadna civilizacija uzima Holokaust kao univerzalno prihvaćenu referentnu tačku za apsolutno zlo (Ryrie 2017). Direktna posledica ovoga, prema Rajriu, nije samo u tome što nova sekularna definicija zla potire sve druge definicije zla predložene od svetskih religija, već i tome što se svaki aspekt javnog delovanja, uključujući i versko delovanje, ocenjuje u odnosu na ovu referentnu tačku.

Da bi motivisao ljude da dublje promišljaju Holokaust kao univerzalno prihvaćenu referentnu tačku za zlo, advokat Majk Godvin (Mike Godwin) je 1990. godine predložio Godvinov zakon (ili pravilo) nacističkih analogija (Godwin 2008). Godvinov zakon ili *reductio ad Hitlerum* ukazuje da u onlajn debatama verovatnoća da će neko ili nešto biti upoređeno sa nacistima ili Adolfom Hitlerom (Adolf Hitler) raste kako se debata produžava („Godwin’s Law“). Iako je Godvin predložio ovo pravilo kao pedagoško i retoričko sredstvo za izbegavanje nacističkih i fašističkih poređenja na internet forumima, efekat je bio sasvim suprotan. *Reductio ad Hitlerum* postalo je rasprostranjena pojava u mejnstrim zapadnim medijima, primenjivano ne samo na strane lidere, poput Miloševića i Putina, koji dovode u

pitanje univerzalnu supremaciju SAD, već i na američke političare, poput bivšeg predsednika SAD Donalda Trampa (Donald Trump) i političke pokrete, kao što je alt-rajt (alt-right).

Reductio ad Hitlerum, kao što je već pomenuto, uspešno primenjuju i naučnici, kako na aktuelne političke figure, tako i na ličnosti i pojmove iz prošlosti. Tako su u delima nemačkih autora Klausa Buhena (Klaus Buchenau), Stefana Rodevalda (Stefan Rohdewald) i Julije Ane Lis (Anna Julia Lis), srpski bogoslovi Nikolaj Velimirović i Justin Popović i njihov međuratni koncept Svetosavlja podvrgnuti istom ključu tumačenja kao i politički lideri, i u krajnjoj liniji poistovećeni sa zagovornicima nacizma, antisemitizma i Holokausta. U nastavku rada želim da analiziram vezu između pojma Svetosavlja koji je iznedrilo srpsko međuratno bogoslovlje sa fašizmom i Holokaustom koja je uspostavljena u savremenoj nemačkoj historiografiji, a koja ima sličnu argumentaciju prethodno nevedenoj.

Nikolaj Velimirović je podvrgnut istom ključu tumačenja kao i politički lideri, te se dovodi u vezu sa ideološkim zagovornicima nacizma, počinocima Holokausta i glasnogovornicima antisemitizma. *Reductio ad Hitlerum* Nikolaja Velimirovića sastoji se od sva četiri elementa. Tako se o Velimiroviću često piše kao o glavnom ideologu ne samo srpskog nacionalizma i fašizma, već i pravoslavnog antizapadnjaštva. Element ludila ili iracionalnosti koji se obično pripisuje političkim liderima je u slučaju Velimirovića predstavljen kao neka vrsta lukavosti i prevrtljivosti, koja opet odražava njegovu iskvarenu prirodu, kao što ludilo odražava iskvarenu prirodu Hitlera, Trampa i Putina. Zatim, slično političkim liderima kojima su zajedničke ideološke motivacije, Velimirović je opisan kao zagovornik srpskog nacionalizma i šovinizma. Konačno, Velimirovićeva sličnost sa Hitlerom potkrepljena je primerima njegove saradnje sa nacizmom i njegovog antisemitizma. Pošto nema dokaza o ličnoj saradnji Velimirovića sa nacistima tokom Drugog sve-

tskog rata, jer je on rat proveo kao nemački zarobljenik, prvo u Srbiji, a potom u Nemačkoj, veza između njega i nacista je uspostavljena preko njegovog navodnog prijateljstva sa predratnim desničarskim političarima, kao što je Dimitrije Ljotić, prvak pokreta Zbor. Knjiga *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor* ostaje glavni izvor za argumentaciju u prilog Velimirovićevom antisemitizmu.

U slučaju Justina Popovića, *reductio ad Hitlerum* takođe pokriva ceo raspon, od psihičke poremećenosti i korumpiranosti do ideološke motivisanosti i sličnosti Hitleru, ali sa određenim alternacijama. Slično Velimiroviću i Popović je prikazan ne kao psihički poremećena ličnost, već kao lukavi oportunist, što već govori o iskvarenosti njegovog karaktera. Dalji elementi koji se ističu su Popovićev navodni srpski nacionalizam i šovinizam i sličnost sa Hitlerom, opet izraženu kroz navodnu Popovićevu saradnju sa nacistima. Pošto odsustvuje lična saradnja Justina Popovića sa nacističkim okupatorima tokom Drugog svetskog rata, nemački autori uspostavljaju vezu između Popovića i srpskih saradnika nacista. Za razliku od Velimirovića kod koga je veza sa nacistima napravljena preko Dimitrija Ljotića i pokreta Zbor, veza između Popovića i nacizma je uspostavljena preko Draže Mihajlovića, komandanta četničkog pokreta i kolaboracioniste sa nemačkim nacističkim vlastima u Srbiji, sa kojim je Popović navodno bio blizak.

Velimirović i Popović kao glavni uzroci nevolja

Za razliku od političkih lidera poput Hitlera, Miloševića, Trampa ili Putina, koji prema tumačenjima *reductio ad Hitlerum* snose isključivu odgovornost za Drugi svetski rat i Holokaust, rasparčavanje Jugoslavije i potonje jugoslovenske ratove, uništavanje demokratskih institucija SAD i ratove Rusije sa njenim susedima, predstavljanje Nikolaja Velimirovića i Justina

Popovića kao glavnih uzročnika srpskog nacionalizma, koji je podstakao jugoslovenske ratove 1990-ih, nije bio lak zadatak. Iako se Velimiroviću i Popoviću priznaje značajna uloga u raspirivanju srpskog nacionalizma i fašizma, mnogi politikolozi oklevaju da im pripišu značajniju istorijsku ulogu u srpskom nacionalističkom projektu. Dok mnogi naučnici danas uspostavljaju veze između Vladimira Putina i filozofa Ivana Iljina (Ивѧн Александрович Ильин), kao onoga koji je dao metafizičko i moralno opravdanje za Putinov ruski „fašizam“ (Eltchaninoff 2018: 43–56), nije bilo pokušaja da se uspostave slične veze između Slobodana Miloševića sa jedne i Velimirovića i Popovića sa druge strane.

U jednom ranijem radu sam tvrdio da nemačka istoriografija koja se bavi srpskom crkvom u izvesnoj meri sledi nemačke medije (Cvetković 2021c). Postoje tri faze u odnosu nemačke štampe prema srpskoj crkvi u XXI veku (Jorgačević Kisić 2017: 206–207). Prvu fazu karakteriše neutralan pristup prema srpskoj crkvi, koja se smatra samo jednim od većeg broja činilaca u veoma složenom društvenom i kulturnom miljeu postjugoslovenskog doba. Ova faza je trajala do 2004. godine, a nasledila ju je faza u kojoj srpska crkva za nemačku štampu postaje ključni činilac, odgovoran za većinu, ako ne i sve probleme u regionu. Srpska crkva je prikazana kao uporište nacionalizma, konzervativizma i antimodernosti. U trećoj i poslednjoj fazi, koja je od 2014. godine, interesovanje za srpsku crkvu u nemačkoj štampi zamenjuje se interesovanjem za pravoslavnu crkvu uopšte i za rusku crkvu posebno. Može se videti da se isti obrazac koji je primenjivan na Srbiju i srpsku crkvu tokom prve decenije XXI veka sada primenjuje i na rusku crkvu, gde Rusija i ruska crkva bivaju okarakterisani kao jedini odgovorni za rat u Ukrajini. U nemačkoj štampi postalo je uobičajeno da se objašnjenje za rusku agresiju na Ukrajinu (kao za srpsku agresiju na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Kosovo) nalazi u pravosla-

vnom hrišćanstvu, ili, konkretno, u pravoslavnom nacionalizmu i antizapadnjaštvu XIX veka kojim su ove crkve prožete (Stoeckl 2014).

U nemačkoj historiografiji, kao i u nemačkoj štampi do 2004. godine, srpska crkva je prikazana kao jedan od višestrukih aktera u složenoj jugoslovenskoj stvarnosti. U svojoj knjizi *Pravoslavlje i katoličanstvo u Jugoslaviji 1945-1991: srpsko-hrvatsko poređenje* (Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945-1991: ein serbisch-kroatischer Vergleich) iz 2004. godine, Klaus Buhenu tvrdi da je nacionalna mobilizacija i lažna evangelizacija srpske crkve, posebno povezana sa medijskom kampanjom oko Kosova tokom 1980-ih, vodila u jugoslovenske ratove 1990-ih (Buchenau 2004: 379–391). Iako Buhenu u toj knjizi ima direktne upute na Velimirovića i Popovića, oni su mahom neutralni. Samo u nekoliko uputa se pominje da Velimirović sa Dimitrijem Ljotićem, vođom Zbora, deli simpatije za srpsko selo i antimoderne stavove (ibid.: 80), dok sa Popovićem deli srpsko pravoslavno antizapadnjaštvo (ibid.: 82) i crkveni nacionalizam (ibid.: 436). Buhenu pominje i Velimirovićeve antisemitske stavove izložene u njegovoj knjizi napisanoj tokom dva i po mesečnog boravka u koncentracionom logoru Dahau (ibid.: 161). Iako Buhenu Velimiroviću i Popoviću pripisuje nacionalizam, antizapadnjaštvo i antisemitizam, oni ostaju samo jedan od mnogih faktora u srpskoj crkvi čija je negativna uloga dovela do rasparčavanja Jugoslavije i ratova 1990-ih.

Slično nemačkoj štampi iz perioda od 2004. do 2013. godine, u kojoj srpska crkva postaje glavni protagonista događaju u procesu raspada Jugoslavije, u knjizi Klause Buhenua *Na ruskim tragovima: pravoslavni antizapadnjaci u Srbiji, 1850-1945* (Auf russischen Spuren: orthodoxe Antiwestler in Serbien, 1850-1945) objavljenj 2011. godine, Velimirović i Popović dobijaju glavnu ulogu u usvajanju ruskog antizapadnjaštva i

mržnje prema Zapadu i Evropi (Buchenau 2011a). Velimirovićevo i Popovićevo promišljanje evropskog identiteta, Buchenau ne smatra kritikom unutrašnjih antagonizama koji su Evropu odveli u Prvi, i kasnije, i u Drugi svetski rat, koja su bila veoma uobičajena i kod drugih religijskih i sekularnih evropskih mislilaca tog vremena, već isključivo oblikom antizapadnjaštva.

Stefan Rodevald u svojoj knjizi *Bogovi nacija* (Götter der Nations) iz 2014. godine prikazuje Svetog Savu, Svetog Jovana Rilskog i Svetog Klimenta Ohridskog, koji se smatraju svetiteljima zaštitnicima Srbije, Bugarske i Makedonije, kao nacionalne bogove tih pravoslavnih naroda (Rohdewald 2014: 512–546). Za Rodevalda Kosovski zavet je izraz kosovske mitologije (ibid.: 508, 546), Svetosavlje je “etno-filozofija” (ibid.: 546), a Velimirović i Popović su zagovornici i jednog i drugog. Rodevald takođe vezuje Velimirovića i Popovića za fašizam preko Dimitrija Ljotića (ibid.: 516, 544).

Ista tendencija tumačenja pravoslavnog bogoslovskeg nasleđa balkanskih crkava kroz prizmu nacionalizma i antizapadnjaštva može se uočiti i u monografiji Ane Julije Lis *Ka izgradnji „Zapada“ u spisima Nikolaja Velimirovića, Justina Popovića, Hrista Janarasa i Džona S. Romanidesa* (Zur Konstruktion des „Westens“ in den Schriften von Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Christos Yannaras und John S. Romanides), objavljenoj 2019. godine (Lis 2019). Između ostalog, Lis optužuje Velimirovića i Popovića za antisemitizam jer su navodno Judinu izdaju Hrista i njegovo potonje samoubistvo primenjivali na jevrejski narod (ibid.: 62, 115), te istu metaforu proširili i na Evropu i njeno napuštanje Boga (ibid.: 115).

Fokus sve troje nemačkih autora, koji su objavili obimna dela o srpskoj crkvi u periodu od 2004. do 2019. godine, je isti i tiče se navodnog Velimirovićevog i Popovićeveog nacionalizma, fašizma, a manje antisemitizma. Međutim, Velimirović i

Popović se pojavljuju kao glavni akteri u uvođenju ovih pojava u pravoslavnu crkvu, i posebno u srpsku crkvu i stoga se opisuju kao glavni uzrok crkvenih otuđenja.

Velimirović i Popović kao lukavi oportunisti

Sledeći element koji se pripisuje Velimiroviću i Popoviću jeste oportunistizam i lukavstvo koje koriste za postizanje svojih ciljeva, i koji odgovara ludosti ili iracionalnosti koji se obično pripisuje političkim liderima.

Buhenau tvrdi da se Velimirovićev dvosmislen stav prema Rimokatoličkoj crkvi, tj. javno prihvatanje Rimokatoličke crkve s jedne strane, i skriveno nepoverenje s druge strane ukazuje na njegov oportunistički stav. Buhenau smatra da Velimirovićev motiv za zbližavanje dve crkve ostaje nejasan, jer on zbližavanje nekada predstavlja kao politički instrument, a nekada kao preduslov za ujedinjenje crkava u zajedničku jugoslovensku crkvu (Buchenu 2011a: 161). Buhenau misli da zbližavanje između dve crkve za Velimirovića zapravo znači prelazak rimokatolika u pravoslavlje. Prema Buhenauu, Velimirovićev odnos prema Rimokatoličkoj crkvi u njegovim ranim delima bio je ili neiskren, jer je hteo da instrumentalizuje Rimokatoličku crkvu u Jugoslaviji za srpske nacionalne i crkvene ciljeve, ili ni samom Velimiroviću nije dovoljno jasno. Dakle, Velimirović se javlja ili kao lažljiva i dvolična ličnost ili kao osoba koja preduzima akcije bez ikakvog prethodnog planiranja.

Po mom mišljenju, Velimirovićev odnos prema Katoličkoj crkvi je od početka direktan i iskren. Velimirovićevo zalaganje za dobre odnose sa Katoličkom crkvom u Srbiji pre i tokom Prvog svetskog rata, a kasnije i u Jugoslaviji sa jedne strane, i prekid svih veza sa Vatikanom i osnivanje nacionalne (jugoslovenske) katoličke crkve sa druge strane, nije proizvod

njegove neiskrenosti ili oportunitizma. Velimirović smatra da je katolicizam postojao pre papstva, a da će postojati i posle nje-
ga, jer je vođen istinom i usmeren ka spasenju. Velimirovićeva
posvećenost prekidu svih veza sa Vatikanom i sa papom nije
usmerena protiv katoličanstva, već je inspirisana dovođenjem
„obnovljenog i preporođenog“ katolicizma u bliži odnos „sa
drugim delovima hrišćanstva“ (Velimirović 2014a: 786). U kon-
tekstu jugoslovenskog ujedinjenja, Velimirović se često poziva
na dokument rimokatoličkog sveštenstva Zagrebačke biskupije
iz 1848. godine, koji kao ciljeve proklamuje: ujedinjenje Srba i
Hrvata, tolerancija razlika u veroispovesti i upotreba staroslo-
venskog jezika u bogoslužnjima Jugoslovenske katoličke crkve
(Velimirovic 1915: 10–11).

Buhenau sugerše da Velimirović kritikuje rimsku cr-
kvu sa pravoslavnih pozicija (Buchenau 2011a: 162). U svom
predavanju „Nacionalizam Svetog Save“ Velimirović se osvrće
na Svetog Savu u kontekstu nezavisnosti koju je srpska crkva
stekla ujedinjenjem svih svojih rasutih jurisdikcija u Beograd-
sku patrijaršiju 1920. godine. Savin rad na premeštanju centra
srpske crkve iz Carigrada u Žiču i zamenu grčkih sveštenika i
grčkog bogoslužbenog jezika srpskim sveštenstvom i jezikom,
Velimirović daje kao primer katoličkom sveštenstvu i narodu u
Jugoslaviji da je moguće da imaju svoju crkvu koja je nezavisna
od Rima (Velimirović 2014c: 307).

Dok je Velimirovićeva kritika papstva ponekad bila
veoma oštra, njegov odnos prema Katoličkoj crkvi je uvek bio
blagonaklon. Kao studentu Starokatoličkog bogoslovske fakul-
teta u Bernu, verovatno mu nije bilo teško zamisliti Katoličku
crkvu bez pape. Prema tome u onoj meri u kojoj je Velimirović
bio iskren i u hvaljenju katolika, u istoj meri je bio iskren i u kri-
tici papstva, tako da tu nema nikakve podvojenosti ili lukavosti
na koju ukazuje Buhenau.

Buhenau smatra i Popovića lukavim oportunistom, optužujući ga da pod maskom propovedanja Svetosavlja koristi antiliberalne obrazovne reforme kolaboracionističke vlade Milana Nedića da bi se obračunao sa svojim protivnicima na Bogoslovskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Buchenau 2011a: 443). Popović je već sredinom 1930-ih smatrao komuniste, zbog njihove ateističke propagande, svojim protivnicima na Univerzitetu u Beogradu. U studentskom časopisu *Svetosavlje* Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Beogradu zato objavljuje i članak „Rastko i moderna srpska omladina“ u kojem tvrdi da je jedini istinski revolucionar u srpskom narodu Rastko – Sveti Sava koji je ustao protiv smrti i greha, a ne komunistički revolucionari, koji se zalažu za daleko manje (Popović 1935: 59). Previđa se međutim da sam Popović koristi Svetosavlje kao oružje ne samo protiv komunizma, koji naziva „crvenom internacionalom“, već i protiv konkordata sa Rimokatoličkom crkvom odnosno sa Vatikanom, nazvanim još i „crnom internacionalom“ i kapitalizma i fašizma, odnosno „žutom internacionalom“ u njegovom vokabularu. Tako, u svojoj besedi „Borba za srpsku dušu“ izrečenoj 1939. godine u Kragujevcu, Popović tvrdi da je papa gori i od fašizma i od komunizma, jer po njemu „fašizam uništava svoje protivnike u ime naroda, komunizam u ime klase, dok papizam uništava svoje protivnike u ime krotkoga i blagogospoda Hrista“ (Popović 1956: 206–207). Slično tome u članku „Svetosavsko sveštenstvo i političke stranke“ iz 1940–1941. oštro napada niže sveštenstvo SPC zbog podrške ljotičevskom pokretu „Zbor“, tvrdeći da je politički angažman sveštenoslužitelja u suprotnosti sa osnovnim svetosavskim načelom da čovek ne može biti neprijatelj drugom čoveku (Popović 1949: 23). Prema tome Svetosavlje nije za Popovića, kako to Buhenau tvrdi, maska iza koje se dešava njegov obračun sa ideološkim protivnicima, već pre svega hrišćanska identitetska platforma i orjentir za ispravno delanje pravoslavnog klira i laika.

Velimirović i Popović kao nacionalisti

Sledeća karakteristika, koja se obično koristi u raskrinkavanju političkih i ideoloških protivnika, su optužbe koje se tiču određenih skrivenih ciljeva. Buchenau i Rodevald tvrde da je Velimirovićev i Popovićev prikriveni plan bio usko povezan sa ciljevima srpskog nacionalizma, i povezan sa idejama Svetosavlja i Kosovskog zaveta. Problem ovakvog tumačenja je samo poistovećivanje srpskog nacionalizma iz 1930-ih sa onim iz 1990-ih. Tako se srpski nacionalizam iz 1990-ih pojavljuje kao puki nastavak nacionalizma iz 1930-ih. Po Buchenauu, sporna između dva nacionalizma, a ujedno i dva antizapadnjaštva, bili su učenici Justina Popovića, a posredno i Nikolaja Velimirovića, mitropolit Amfilohije Radović i episkop Atanasije Jevtić, koji su imali najistaknutije uloge u Srpskoj pravoslavnoj crkvi tokom 1990-ih, ali i srpske pravoslavne omladinske organizacije poput Dveri i Obraza, koje su Velimirovićevo učenje smatrale svojim programom (Buchenau 2011b).

Buchenau primećuje da je generacija srpskih crkvenih intelektualaca odgajana i obrazovana krajem XIX veka, kojoj je pripadao Velimirović, usvojila nacionalizam, liberalizam i antiklerikalizam kao osnovne vrednosti i Crkve i društva (ibid.: 111–112). Međutim, uprkos pozitivnom određenju nacionalizma kao ljubavi prema sopstvenoj naciji, nacionalizam za Velimirovića ima i negativne posledice. Tako Velimirović smatra – nacionalizam, zajedno sa materijalizmom, egoizmom, imperijalizmom i kulturalizmom, jednom od mogućih društvenih opasnosti ako je njihov koren u ateizmu. Prema Velimiroviću nacionalizam se kultiviše kroz ljubav i služenje Bogu, ali ako nema taj uzvišeni cilj, već sam sebe postavlja kao cilj, nacionalizam se pretvara u idola ili idolopoklonstvo (Velimirović 2014b: 234).

Velimirovićeви stavovi o nacionalizmu proklamovani u njegovom predavanju „Nacionalizam Svetog Save” su u mo-

dernoj nauci najviše kritikovani zbog navodne povezanosti sa fašizmom i antiekumenizmom. Međutim, ovo predavanje upravo ima za cilj da se jugoslovenstvo, putem Svetosavlja i svetosavskog nacionalizma uzdigne iz nacionalističkog partikularizma u hrišćanski univerzalizam (Cvetković 2019).

Velimirović svetosavski nacionalizam konstruiše kao jevanđeosku platformu koja treba da posluži kao uzor za uspostavljanje nacionalne crkve. Ovaj nacionalizam, za razliku od nacionalizma koji potiče iz prosvetiteljske i svetovne tradicije, počiva na veri kao osnovnom principu. Nacionalizam Svetog Save je, po Velimiroviću, a) jevanđeoski, jer štiti integritet ljudske ličnosti i pomaže njeno usavršavanje, i b) organski, jer štiti individualnost samih naroda, sprečavajući ih da padnu u imperijalizam ili se rastoče u internacionalizmu (Velimirović 2014c: 309–310). Uspostavljen na svetosti kao najvišem ličnom i crkvenom idealu, takav jevanđeoski nacionalizam, po Velimiroviću, postaje prepreka šovinizmu i isključivosti prema drugim narodima. Po ovom svetosavskom nacionalizmu koji promovise Velimirović, svi narodi na zemlji, bez obzira na krv, jezik i veru, su narod Božiji i braća među sobom.

U najmanju ruku su čudne optužbe Velimirovića za nacionalizam jer je on od najranijih pa do najpoznatijih dela kritikovao nacionalizam u Crkvi, nazivajući ga i „nacionalno bezbožništvo“, i razlikujući ga od komunizma kao „internacionalnog bezbožništva“.

Buhenau optužuje i Popovića za nacionalizam, odnosno kako on to naziva, religijski nacionalizam. Ključnu ulogu, prema Buhenauu, u Popovićevo prihvatanju ovog religijskog nacionalizma odigrao je mitropolit Antonije Hrapovicki (Алексеј Павлович Храповицкий), sa kojim je Popović bio blizak tokom svog boravka u Sremskim Karlovcima (Buhenau 2011a: 127–138). Buhenau smatra da je Hrapovicki bio za

Popovića živi primer ruskog mesijanizma koji on kod Dostojevskog (Фёдор Михайлович Достоевский) nalazi samo u obliku fikcije. Buhenau dalje tvrdi da Hrapovicki Popoviću predstavlja uzor religijskog nacionaliste, koji gaji sklonost ka civilizatorskim idejama. Međutim, sam Popović tvrdi da su svi religijski nacionalizmi, kao i samo slavenofilstvo puki šovinizam, ako ne nose i objavljuju svetu Pravoslavlje, jasno upućujući na savete Hrapovickog šovinstima i nacionalistima da ne čitaju deveti član Simvola vere u kome se pominje vera u jednu, svetu i sabornu Crkvu, jer vera u naciju isključuje veru u Crkvu (Popović 1939: 49–50).

U svojoj kritici nacionalizma, Popović je posebno oštar prema crkvenim prvacima koji propovedaju nacionalizam (Cvetković 2021a: 92–94). On tvrdi da je Crkva bogočovečanski organizam, a ne čovečanska organizacija, i da kao telo Hristovo ne može da se deli na sitne nacionalne organizacije (Popović 1923: 287). Prema Popoviću, mnoge pomesne Crkve na svom istorijskom putu sužavane su do nacionalizma, odnosno do nacionalnih ciljeva i metoda, uključujući i srpsku, i apeluje da je krajnje vreme da crkveni predstavnici prestanu da budu sluge nacionalizma, i postanu prvosveštenici i sveštenici jedne, svete, saborne i apostolske Crkve (ibid.: 287). Popović ne ostaje samo na tome šta je zadatak Crkve, već daje i konkretne smernice kako da se ostvari zadatak i cilj sjedinjenja svih ljudi. Podvižništvo je prema Popoviću glavni i jedini put kako duhovnog uzrastanja pojedinaca, tako i organskog sjedinjenja celokupne Crkve. Vera, kao podvig nadnacionalni i vaseljenski, prvi je stepen na tom podvižničkom putu, a za njom sledeju molitva i post, zatim ljubav praćena krotkošću i smirenošću, i na kraju dolazi trpeljivost i svemilost kao peti i poslednji stepen na putu uzrastanja (ibid.: 288–289). Prošavši ovim putem, podvižnik pobeđuje individualizam kao ljubav prema sebi, nacionalizam kao ljubav prema svom narodu, materijalizam kao ljubav pre-

ma svetu čulnih stvari, i počinje da voli sve ljude, uključujući i neprijatelje svoje. Time podvižnik ostvaruje hrišćanski ideal sabornosti, na osnovu koga se sve sjedinjuje u Isusu Hristu i Crkvi kao njegovom telu (ibid.: 288).

Prema svemu gore pomenutom teško da Buhenaovu ocenu da su Velimirović i Popović nosioci i zagovornici etničkog nacionalizma, bilo srpskog, bilo jugoslovenskog, ima utemeljenje u njihovim delima. Nacionalizam zaista postoji u njihovim svetonazorima ali on je uvek podređen hrišćanskom, univerzalističkom pogledu na svet. Takođe, teza da su dvojica srpskih bogoslova koristili pravoslavlje i hrišćanstvo kao masku za širenje etničkog ili religijskog nacionalizma je neosnovana, jer često je njihova hrišćanska misija izlazila van etničkih i konfesionalnih okvira bilo srpstva, bilo pravoslavlja.

Velimirović i Popović kao fašisti i antisemite: Reductio at Hitlerum

Krajnja faza u razgrađivanju bogoslovskih i crkvenih autoriteta Velimirovića i Popovića je njihova identifikacija sa fašistima i antisemitima. Optužba Velimirovića za fašizam išla je u nekoliko pravaca. Prva optužba Velimirovića za fašizam se odnosi na njegove navodne simpatije prema Hitleru i fašizmu iznete u predavanju „Nacionalizam Svetog Save“, održanom u martu 1935. godine na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu. Druga optužba protiv Velimirovića odnosi se na medalju Crvenog krsta koju je on dobio 1936. godine od tada nacističke Nemačke za obnavljanje nemačkog groblja iz Prvog svetskog rata u Bitolju 1926. (Byford 2008: 47). Poslednja i verovatno najčešće korišćena optužba Velimirovića za fašizam odnosi se na njegov odnos sa Dimitrijem Ljotićem, vođom fašističkog pokreta Zbor i saradnikom nemačkog nacističkog režima tokom Drugog svetskog rata. Uprkos tome što je Velimirović u

mnogim javnim istupima, ali i pisanim delima oštro kritikovao fašizam i Hitlera i skoro ceo Drugi svetski rat proveo po nacističkim zatvorima i logorima, interpretacije njegovog predavanja o svetosavskom nacionalizmu, afera sa odlikovanjem i veza sa Ljotićem obezbedili su mu istaknuto mesto u Enciklopediji svetskog fašizma (Byford 2006: 492; Petrović 2021: 180–181). Iako je do sada napisano nekoliko knjiga i članaka u kojima se argumentovano pobijaju optužbe Velimirovića za fašizam, upućivanje na njega kao na fašistu je postalo uobičajeno (Dimitrijević 2007; Lompar 2018; Belić 2019; Cvetković 2021c; Lompar 2021: 251; Petrović 2021; Perović 2021). Pošto su u ovde navedenim radovima sve optužbe Velimirovića za fašizam pobijene jedna po jedna, nećemo argumentaciju ponuđenu u ovim radovima ovde ponavljati, već ćemo preći na optužbe Velimirovića za antisemitizam.

Treba napraviti razliku između Velimirovićevog religijskog antijudaizma i antisemitizma, bio on religijski, politički, ili rasni. Ima mnogo primera u kojima Velimirović ispoljava hrišćanski antijudaizam, odnosno stav koji proizilazi iz biblijskog narativa da su jevrejski sveštenici odgovorni za smrt Isusa Hrista. Buchenau kao primer za antisemitizam ovog tipa navodi Velimirovićev govor održan u Čikagu 1921. godine, zatim njegov opisa Jevreja u *Ohridskom prologu* objavljenom 1928, kao i njegovu alegorijsku priču o Isusu kao jagnjetu i jevrejskim sveštenicima kao vukovima objavljenju januara 1928. godine u beogradskom časopisu *Vreme*, na koju je reagovao i Isak Alkalaj, tada glavni rabin za Jugoslaviju (Buchenau 2011a: 458). Buchenau i sam priznaje da u ovim delima nema pomena jevrejske svetske zavere i Jevreja kao zlih arhitekata sekularne modernosti (ibid.). Ono što je zajedničko ovim Velimirovićevim napadima na Jevreje je činjenica da su oni religijski obojeni i utvrđeni u Svetom pismu, te sa te strane Velimirovićev antisemitizam je istog porekla kao i antisemitizam jevrejskih proroka koji su kri-

tikovali jevrejski narod zbog grehova, ili antisemitizam novoza-
vetnih apostola, posebno apostola Pavla, takođe Jevrejina, koji
kritikuje jevrejske vođe zbog progona hrišćanstva.

Kada govorimo o Velimirovićevom antisemitizmu koji
zastupa stanovište da je Oktobarska revoluciju 1917. godine i
progon hrišćana u Sovjetskom savezu zapravo zavera „jevrejske
internacionale“, onda tu ima materijala. Sam Buchenau ne daje
direktne primere da Velimirović zastupa ove stavove, već samo
ukazuje da su određeni sveštenici iz Bogomoljačkog bratstva
bliski Velimiroviću objavljivali u *Hrišćanskoj misli* i *Misionaru*
članke sa antisemitskom sadržinom, uključujući i *Protokole
sionskih mudraca*. Miloš Timotijević tvrdi da je članak „Protiv
bezbožnog komunizma“ iz 1940. godine, u kome se optužuje
Karl Marks (Karl Marx), da je kao Jevrej, svojim proglašava-
njem religije opijumom za mase motivisao napade na Hrista i
Crkvu, zapravo Velimirovićev članak (Timotijević 2007: 108).

Buchenau dovodi Velimirovića u vezu sa Ljotićem u
pogledu antisemitizma, navodeći na sličnost između Ljotiće-
vih stavova iznetih u *Sabranim delima* i stavova iznetih u delu
Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor (Buchenau 2011a:
460–461). Prvi problem kod ovog poređenja je samo delo *Reči
srpskom narodu kroz tamnički prozor*, jer je sumnju u Veli-
mirovićevo autorstvo ove knjige već iznelo dosta istraživača
(Radić u Radio Pešcanik 2003; Ćulibrk 2009: 7; Petrović 2020;
Cvetković 2021c). Srećko Petrović pokazuje da stavovi izneti u
ovoj knjizi objavljenoj četvrt veka posle Velimirovićeve smrti ne
samo da ne odgovaraju Velimirovićevim stavovima u pogledu
Jevreja, već su u direktnoj suprotnosti njegovim stavovima o
filozofiji, demokratiji, ekumenizmu, zapadnom hrišćanstvu
(Petrović 2021: 290–292). Takođe je pokazano da su Velimiro-
vić i Ljotić imali sasvim suprotne razvojne putanje u pogledu
odnosa prema Jevrejima.

Velimirovićeve antijudaistički stavovi su bili najjači tokom 1920-ih. Međutim, ovi stavovi su ublaženi neposredno pred Drugi svetski rat, kada se on suprotstavlja antisemitskoj propagandi Zbora i antisemitskim zakonima jugoslovenske vlade (Timotijević 2007: 109, 111). Nasuprot Velimiroviću, Ljotićev antisemitizam je napredovao od hrišćanskog antijudaizma (Sundhaussen 2008), koji je propagirao do sredine 1930-ih, do klasičnog antisemitizma, ali bez rasne dimenzije nemačkog nacizma, kome se okrenuo tokom Drugog svetskog rata (Lompar 2021: 165–166). Takođe su imali suprotne stavove o *Protokolima sionskih mudraca*. Dok ih je Ljotić hvalio i razrađivao, Velimirović ih je odbacivao (ibid.: 250).

Slična strategija je primenjena i kod dovođenja Justina Popovića u vezu sa fašizmom i antisemitizmom i Holokaustom. U studiji *Svetosavlje i pravoslavlje*, Buchenau ukazuje na vezu između Popovića i kolaboracionističke Vlade Milana Nedića, odnosno rojalističkog četničkog pokreta Draže Mihailovića, koji je saradivao sa nacistima (Buchenau 2006: 40). Po Buchenau, ono što oni dele je pojam Svetosavlja, jer je Popović bio ideolog Svetosavlja. Nedić je u Svetosavlju video srpsku varijantu nacionalsocijalizma, koji treba da se izgrađuje kroz sistem zadruga, dok su Četnici od 1944. godine izdavali časopis pod naslovom *Svetosavlje*, te bili politički realizatori ideje Svetosavlja (ibid.: 40–41). Buchenau kasnije razrađuje svoje stavove iz članka *Svetosavlje i pravoslavlje* ukazujući na vezu između Popovića i pokreta Draže Mihailovića, za koji je Popović pisao Memorandum o odnosu između države i crkve 1944. godine (Buchenau 2011a: 443).

Buchenau ne razvija tezu o Popovićevom „antisemitizmu“, ali ukazuje na mitropolita Antonija Hrapovickog kao moguću vezu između Popovića i antisemitizma. Hrapovicki je prema Buchenau od filosemite postao antisemita, razočaran sekularnim stavovima obrazovanih Jevreja (ibid.: 101). U isto vreme Hrapovicki je, prema Buchenau, imao uticaj na Popovića

i budućeg Patrijaha Varnavu Nastića, te je to moguć kanal i za prenošenje antisemitizma.

Za razliku od Buhenaua, Julia Ana Lis (Julia Anna Lis) razrađuje tezu o navodnom Popovićevom antisemitizmu. Ona se u velikoj meri oslanja na tumačenja međuratnog jugoslovenskog perioda koje su ponudili Buhenau i Marija Falina (Maria Falina 2011). Ona prihvata teze o sakralizaciji srpskog naroda i verskom antizapadnjaštvu Velimirovića i Popovića, kao i o njihovim dobrim odnosima sa fašističkim pokretom Zbor i Dimitrijem Ljotićem (Lis 2019: 32–33). U pogledu interpretacije Velimirovićevog „antisemitizma“ ona se zadržava na delu *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor*. Međutim, Lis pokušava da čvršće utvrdi Popovićevu vezu sa antisemitizmom, analizirajući Popovićevu tezu, pozajmljenu od Dostojevskog, da ubistvo Boga vodi samoubistvu, kako na ličnom tako i na kolektivnom planu smeštajući je u kontekst Holokausta (ibid.: 89–90). Lis pripisuje Popoviću tvrdnju da je jevrejsko iskustvo Holokausta bila kolektivna kazna za njihovo ubistvo Boga, zaključujući da je takva cinična tvrdnja dobar primer Popovićevog antijudaizma i antisemitizma (ibid.).

Problem sa ovim tumačenjem leži u činjenici da Popović ovu tezu ne primenjuje na Jevreje, već na Judu Iskariotskog, koji je po biblijskom narativu izdao Isusa, a nakon što je Isus razapet, izvršio je samoubistvo (Popović 2001: 223). Jedino uverljivo dobronamerno objašnjenje za Lisino tumačenje je da je greškom identifikovala „Jude“ (akuzativ srpske imenice „Juda“), što se odnosi na Judu, sa nemačkom imenicom „der Jude“ („die Juden“ u množini) koja se odnosi na Jevrejina ili Jevreje.

Povlačeći jasnu dihotomiju između Zapada i pravoslavlja, Lis prihvata tezu da je Holokaust krajnja referenca na zlo, dok Zapad stoji kao referenca na dobro. Zapad se međutim više ne nalazi na geografskom zapadu Evrope, već postaje unutrašnji

drugi pravoslavlju (Lis 2019: 357). Prema Lis, suprotstavljenost koja postoji između Zapada i pravoslavlja je upravo ona koju Popović podvlači između humanističkog i hristocentričnog društva. Ako pojedinac ili društvo ne teže Bogočoveku, propuštaju smisao i svrhu svog postojanja. Za razliku od Buhenaua, Lis nudi daleko precizniju sliku Popovićevo Svetosavlja. Ona tvrdi da Popović kroz Svetosavlje pokušava da prenese srpskom narodu pojam Bogočoveka. Lis smatra da je po Popoviću svrha srpskog, ali i svakog drugog naroda, da se preobrazi u zajednicu koja teži oboženju, odnosno sjedinjenju sa Bogom u Crkvi. Lis s pravom primećuje da su sva društvena, politička i ekonomska pitanja sporedna Popoviću u odnosu na tu bogočovečansku stvarnost (Lis 2014; Lis 2019: 360–361).

Kao teolog, Lis je otišla dalje od Buhenaua u objašnjavanju uzroka i zla i dobra, odnosno nacizma i Zapada kao njihovih referentnih tačaka. Da bi bio univerzalna referentna tačka za zlo, nacizmu su potrebni Holokaust i antisemitizam kao njegova srž. Stoga, nezadovoljna neutemeljenošću teze o Popovićevoj saradnji sa nacističkim režimom, Lis smatra Popovićevo uzimanje Jude Iskariotskog za arhetip jevrejskog naroda dokazom njegovog antisemitizma. Štaviše, ona brani Zapad kao vrhovnu vrednost ne samo od Popovića, već i od drugih savremenih pravoslavnih teologa, proglašavajući pokret „povratka ocima“, neopatristsku sintezu i Svetosavlje različitim oblicima antizapadnjaštva. Stoga, Lis smatra da svi elementi pravoslavne duhovnosti i kulture koji nisu koherentni sa savremenim zapadnim liberalnim vrednostima predstavljaju oblik političkog fundamentalizma, gotovo identičan nacizmu.

Jedan od zadataka koje je sebi dala savremena nemačka historiografija je da na stereotipima koji su nastali o srpskoj crkvi tokom jugoslovenskih ratova 1990-ih, opiše i srpsko međuratno bogoslovlje i posebno Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića. Četiri stepena, počev od isključive lične odgovor-

nosti za neko delo i personalne poremećenosti do postojanja skrivenog plana i fašizma, povezanog sa antisemitizmom, ne moraju nužno da budu elementi kojima se objašnjavaju složene istorijske pojave. Često su dešava da se personalizacijom odgovornosti i krivice, opravdava ona društvena grupacija koja je zagovarala i davala podršku nekim procesima. Takođe, postoji još od prosvetiteljstva uvreženi mit da je ljudska razumna priroda sama po sebi dobra, i da je razum izvor morala. Pokazuje se, međutim, da su najmonstruozniji zločini veoma racionalno promišljeni. Slično tome, nije skrivena agenda nešto što dobija podršku za određena dela, već jasno izrečene namere. Na kraju fašizam i antisemitizam ne moraju nužno da budu u vezi, tako da postoje i antifašisti koji su istovremeno i antisemiti. Ostajući i dalje na polju međuratne srpske teološke misli, pokazaćemo u narednim redovima da postoje upravo ovakvi primeri.

Nevažni, racionalni, otvoreni, antifašisti i antisemiti

Dimitrije Najdanović (1897–1986) je primer međuratnog srpskog bogoslova koji je sve suprotno od onoga što pomnije nemačka historiografija, ali je nesumnjivo antisemita. Slično Velimiroviću i Popoviću koji su svoje bogoslovsko i filozofsko obrazovanje stekli na evropskim univerzitetima, tj. Haleu, Bernu, Ženevi i Atini, i Najdanović je posle studija teologije i filozofije na Univerzitetu u Beogradu, doktorirao filozofiju u Berlinu pred sam Drugi svetski rat.

Po završetku studija bogoslovlja, Najdanović je 10. decembra 1921. godine izabran za asistenta na predmetu istorija religije na Bogoslovskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i na tom mestu je ostao do 2. oktobra 1924. godine (Šijaković 2007: 54). Prema sopstvenom svedočenju, Najdanović je tvorac kovanice Svetosavlje (Najdanović 2009: 30; Grbić 2013: 150). Grupa

studenata teologije, među kojima je i Đoko Slijepčević, pod uticajem Dimitrija Najdanovića osnivaju 1932. godine *Svetosavlje*, časopis udruženja studenata Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta Univerziteta u Beogradu. U skoro svakom broju časopisa može se naći neki rad Dimitrija Najdanovića. Tako u članku „Svetosavska paralipomena“, Najdanović kritikuje način na koji i rodoljubiva i nerodoljubiva istorija slika Svetog Savu obesvećujući ga, i podvlači da se Svetosavljem od slovenskog etnosa stvara hrišćanski ethos (Najdanović 1932a: 63). Za Najdanovića Svetosavlje je „maksimalna santifikacija nacionalnog momenta“ i „uzvišeni proces pravoslavnog mesijanizma“ u kome se otkriva mesijanska ideologija (ibid.: 64). Po Najdanoviću, kroz fazu svetosavskog aktivizma, narod se sintetiše u sveti organizam, odnosno „narod sveti“ (ibid.: 67). Paralelno sa radovima o Svetosavlju, Najdanović piše i radove u kome sagledava određena evropska filozofska stremljenja. Tako u radu „Savlađivanje devetnajestog veka“, Najdanović opisuje preces sintetiziranja koji se u XIX veku u Evropi vršio preobraćenjem „organskog u mehaničko, subjektivnog u objektivno, individualnog u univerzalno i slobode u neminovnost“ (Najdanović 1932b: 117). Međutim da bi se posledice ovog procesa izbegle potrebna je nova renesansa, koja po Najdanoviću prolazi kroz pet faza i to kroz renesansu prirode, renesansu života, renesansu čoveka, renesansu odnosno oslobođenje duše, i renesansu odnosno emancipaciju logosa. Tako po Najdanoviću poznati evropski filozofi Rikert (Heinrich Rickert), Džems (William James) i Šiler (Friedrich Schiller) najavljuju renesansu prirode (ibid.: 118), dok Bergson (Henri Bergson), Diltaj (Wilhelm Dilthey), Špengler (Oswald Spengler), Jaspers (Karl Jaspers) i Švajcer (Albert Schweitzer) donose novu filozofiju života, kao renesansu individualnosti kroz koju se otkriva i besmrtnost ličnosti (ibid.: 120). Renesansa čoveka nastupa kroz filozofije Poenkarea (Jules Henri Poincaré), Vindelbanda (Wilhelm Windelband) i Hartmana

(Nicolai Hartmann) (ibid.: 163), renesansa ili oslobađanje duše preko Bergsonove filozofije (ibid.: 165), dok se emanacija logosa ugleda u Huserlovoj (Edmund Husserl) filozofiji (ibid.: 166). U Najdanovićevim radovima sa početka 1930-ih nema podvojenosti između jugoslovenske i evropske kulture. Svetosavlje koje Najdanović opisuje otvara mogućnost za renesansu života, čoveka, duše i logosa, kao što određene filozofske škole to pokušavaju na evropskom planu, jer postoji suštinska sličnost između osvećanja naroda i emanacije logosa.

Najdanović, zajedno sa filozofom Vladimirom Vujićem, 1933. godine osniva časopis *Put*, koji posle dve godine izlazenja, odnosno od 1935. godine nastavlja da izlazi kao *Hrišćanska misao*, a uredništvo nad njim preuzima Đoko Slijepčević (Grbić 2013: 150). U radu „Prolegomena religiozne politike“ iz 1936. godine, Najdanović se obrušava na marksizam, kao na „nisku ideju osvete puka i pučine“, kao i na demokratski liberalizam, koji po njemu teži da zameni religiju i čupa organ religioznosti (Najdanović 1936a: 69). Zato se po Najdanoviću politička borba u njegovo vreme javlja kao „borba za religiju“, te hrišćanstvo po njemu ne može ostati ravnodušno u toj borbi za državu (ibid.: 69–70). Najdanović glorifikuje ideju političke teologije Karla Šmita (Carl Schmitt), i hrišćansku borbu vidi ne kao podvojenju po konfesionalnim linijama, jer po njemu borba za državu ne može biti predmet ni političke grupe, ni naroda niti rase, već mora da postoji hrišćanski panaktivizam u odbrani države (ibid.: 70). Na kraju Najdanović, prateći Bergsona zaključuje da je svaka antropologija sociologija i svaka sociologija antropologija, a svako pravo učenje o čoveku i društvu je individual-socijalizam (ibid.: 72), što može da se čita i kao kritika nacional-socijalizma. U radu „Filozofija druželjublja“ iz iste godine, Najdanović ističe da i demokratija i komunizam i fašizam razaraju jedinku i društvo jer u ideju drugarstva unose „individualistički nihilizam“, „glupu atomistiku“ i „mutni i

opskurni biorasizam“ (Najdanović 1936b: 142). Cilj svake zajednice prema Najdanoviću je da se preobrazi u crkveno-organski kolektiv (ibid.), odnosno da kroz asketski proces, tj. monaštvo u svetu, izvede hrišćanstvo, odnosno crkvu, iz pustinje (ibid.: 144). U ovom periodu Najdanović vidi u hrišćanstvu, naročito u njegovom asketskom etosu, političku snagu koja se može suprotstaviti dominantnim ideologijama njegovog vremena, liberalnoj demokratiji, komunizmu i fašizmu. Najdanovićeva ekumenska nastrojenost prerasta u hrišćanski univerzalizam, koji se predstavlja kao brana pomenutim ideologijama. Krug njegovih evropskih ideologa nije tako širok kao u ranijim radovima, i pored Bergsona koji ostaje i dalje uzor Najdanoviću, pominje se i Karl Šmit, koji je u to vreme prominentan član Hitlerove nacional-socijalističke partije.

Konkordatska kriza koja je potresala jugoslovensku prestonicu i srpsku crkvu tokom 1937. godine je svakako uzdrimala Najdanovićevo ekumensko usmerenje, što se vidi iz njegovih kasnijih radova. Tako u članku „Na zapadu ništa novo“ iz 1938. godine, Najdanović piše o rušenju preko sto pravoslavnih hramova u Poljskoj, tvrdeći da se Pravoslavlje u Poljskoj našlo između čekića „inkvizitorsko krstaške vojne crnog Cezara u Rimu“ i nakovnja „judeoboljševizma jevrejsko-boljševičke Rusije“ (Najdanović 1938: 4–5). Najdanović kritikuje i „romansko-germansku“ Evropu da ne čuje glasove vapijućih u evropskoj pustinji (ibid.: 4). Članak „Raskol ili saborno jedinstvo“ iz 1939. godine, Najdanović posvećuje situaciji u Jugoslaviji. U radu pisanom u apokaliptičnom duhu rata u Evropi, Najdanović, koji je tada na doktorskim studijama u Berlinu, ukazuje na opasnosti koje se nadvijaju nad Balkanom, a to su po njemu „komunistički satanikon“, „mamonizam, svih kategorija, a najteži u vidu kapitalizma“, „ponovni sumrak slovenstva“ i „strašna pomama jevrejskog antihrišćanskog nihilizma“ (Najdanović 1939: 3). Međutim, ono što Najdanović vidi kao najveći problem

je nesloga i razjedinjenost balkanskog Pravoslavlja, te zato kao meru očuvanja balkanske pravoslavne slobode predlaže „intenzivnu i hitnu koordinaciju pravoslavnih crkvenih snaga u smeru balkanske jednomislenosti“ (ibid.). Najdanović suprotstavlja svetosavlje i svetosavsku opredeljenost za komunizam ljubavi Karlu Marksu, koga naziva i „judeokomunističkim velikim rabinom“, i propovednikom „Judinog antijevanđelja“ (ibid.: 4).

U članku „Mit o slovenskoj i nacionalnoj Rusiji“ iz oktobra 1940. godine, Najdanović nastavlja da se obrušava na ono što zove „judeokomunizam“. To je po njemu ideologija komunizma koju propoveda Karl Marks (Najdanović 1940: 11). Međutim, Najdanović Marksa pominje prvenstveno kao Jevrejina, koga Jevreji prihvataju kao novog Mojsija. Po Najdanoviću, Jevreji su preko svoje štampe razglasili Marksovo učenje da bi uneli „rastrojstvo u hrišćanski svet“ i „razrušili glavnu tvrđavu Hristovu na zemlji – svetu Rusiju“ (ibid.). Zato Najdanović poziva na desemitizaciju Rusije, i otklanjanje 90% jevrejskog vlastodržja iz ruskih struktura vlasti (ibid.).

Za razliku od Velimirovića i Popovića koji teško mogu da se uklope u konstrukcije savremene nemačke historiografije, u pogledu antisemitizma Najdanović se svakako uklapa. Međutim, Najdanović nije neko ko se smatra glavnim nosiocem određenog procesa, iako je svakako igrao značajnu ulogu u bogoslovsko-filozofskim krugovima međuratnog Beograda, osnivao i uređivao najznačajniju hrišćansku periodiku, i imao veliki broj sledbenika. Oportuna lukavost koja se pripisuje Velimiroviću i Popoviću teško da može da se nađe kod Najdanovića. Kao što se da videti iz njegovih radova, on sa žarom piše u ono što veruje, iako mu se predmet vere pred očima raspršuje. Tako, sa početka 1930-ih, Najdanovićava vera u sintetišuću moć Svetosavlja ide ruku pod ruku sa verom u evropska filozofska učenja počev od Rikerta, preko Bergsona i Diltaja sve do Huserla. Najdanović živi duh nove Evrope i tu nema podvojenosti između Sve-

tosavlja i Evrope, već su jedno. Međutim već sredinom 1930-ih, Najdanovićeve vera u evropsku filozofiju je poljuljana od strane evropske političke realnosti koja je po njemu oličena nihilističkim individualizmom koji zastupa liberalna demokratija, ma-
 hanicizmom koji zastupa komunizam i biorasizmom koji zastupa fašizam. Zato Najdanović poziva na panhrišćanski aktivizam u borbi za univerzalnu hrišćansku državu. Najdanović, koji tih godina boravi u Berlinu, gde pod mentorstvom Nikolaja Hartmana piše doktorat o Imanuelu Hermanu Fihteu (Immanuel Hermann Fichte sin poznatog Johana Gotliba Fihtea (Johann Gottlieb Fichte)) (Šijaković 2007: 54), nema lepo mišljenje o tamošnjem fašizmu u čijem nacional-socijalizmu i biorasizmu vidi opasnost po Evropu i svet. Već krajem 1930-ih, vera u univerzalni hrišćanski duh nestaje, i Najdanović se okreće balkanskom pravoslavlju kao jedinoj nadi. Istovremeno, liberalna demokratija, kapitalizam i fašizam prestaju da budu opasnosti po svet u onoj meri u kojoj je to komunizam, koga Najdanović predstavlja kao proizvod jevrejske zavere protiv hrišćanstva. Prema tome za Najdanovića pravoslavno hrišćanstvo postaje najveća vrednost, i njegov glavni neprijatelj judeoboljševizam. Nekadašnje jevrejske prvosveštenike koji su progonili Hrista, Najdanović zamenjuje ideolozima komunizma jevrejskog porekla, počev sa Marksom i Jevrejima u političkom vodstvu Sovjetskog saveza. Najdanovićev antisemitizam, za razliku od antisemitizma njegovog intelektualnog uzora Karla Šmita (Gross 2017: 110) nije rasnog tipa i ne dolazi iz nacizma, već je to više kombinacija religijskog antisemitizma i antisemitizma političke desnice. Najdanović se kao Evropejac, internacionalista, ekumenista, panhrišćanski aktivista i antifašista odlično uklapa u idealnu sliku koju stvaraju nemački naučnici, jedino što njegovo evropejstvo, internacionalizam, ekumenizam i antifašizam završavaju u antisemitizmu, kao što i nemačka međuratna filozofija, teologija i politika završava u Holokaustu.

Umesto zaključka ili teško breme krivice za Holokaust

Radovi nemačkih autora ukazuju na njihovo delovanje u sistemu dveju vrednosti ili ekstrema: Holokaust i nacizam kao krajnja referenca na zlo s jedne strane i globalne vrednosti modernosti i liberalne demokratije zapadnog stila kao krajnja referenca na dobro s druge strane. Dakle, svaka pojava koja se suprotstavlja vrednostima modernosti, kapitalizma, demokratije, ljudskih prava i individualizma nije samo negativna i nazadna, već predstavlja i političku devijaciju nalik nacizmu. Štaviše, stavom da je Zapad moralno superiorniji, a pravoslavlje inferiorno, ovi autori usvajaju „orijentalistički“ ili „balkanistički“ pogled, na čiju opasnost pronicljivo upozoravaju Edvard Said (Edward Said 1978) i Marija Todorova (Maria Todorova 1997). Međutim, pravi problem za autore nije u njihovom „balkanističkom“ pogledu, već u kritici koja osporava „preostale efekte zapadne eksploatacije kolonijalnog subjekta“ (Demacopoulos, Papanikolaou 2013: 18), te tu kritiku oni poistovećuju sa „anti-zapadnjaštvom“. Autori smatraju Svetosavlje, „povratak ocima“ ili „neopatristsku sintezu“ antizapadnim pokretima, ne samo zbog navodne nekompatibilnosti sa liberalnom demokratijom zapadnog stila, već i zbog sistematskog pravoslavnog preispitivanja osnovnih zapadnih vrednosti. Dakle, čini se da pravoslavlje u svojim gore navedenim oblicima predstavlja opasnost po liberalnu demokratiju koliko i nacizam.

Da bi opravdali vezu između Holokausta i nacizma kao univerzalne reference na zlo i Svetosavlja i drugih „anti-zapadnih“ oblika pravoslavlja, autori uvode tzv. „potencijal za nasilje“. Pošto su nacizmu potrebni antisemitizam i Holokaust da bi se neprestano obnavljao, Svetosavlju i vizantijskom nasleđu pravoslavne crkve potrebna je, po autorima, „kultura nasilja“

(Zeltner Pavlović 2013: 39–40) za borbu protiv Zapada kao svog unutrašnjeg drugog.

Poslednji element koji se može primetiti u spisima nemačkih naučnika, i koji se istovremeno može smatrati glavnim motivom, jeste pokušaj da se nacistička ideologija prikaže kao rasprostranjena pojava, što opet može ukazivati na potrebu da se nemački osećaj kolektivne krivice za Prvi i Drugi svetski rat ublaži ili potpuno otkloni. Nakon što su *Mesečari* (The Sleepwalkers) Kristofera Klarka (Christopher Clark 2012) i *Veliki rat* (Der Große Krieg) Herfrida Minklera (Herfried Münkler 2014) doveli u pitanje ulogu Nemačke u izazivanju Prvog svetskog rata, brojni mlađi nemački istoričari požurili su da ponude alternativno, neki bi rekli revizionističko, čitanje nemačke prošlosti (Geppert et al.: 2014). Najbolji način da se bar delimično oslobodite osećaja istorijske krivice za Prvi i Drugi svetski rat jeste da ga podelite sa drugima ili da ga prenesete na druge. Tako su Buhenu i Liz prvo međuratnom jugoslovenskom fašističkom pokretu Zbor Dimitrija Ljotića pripisali ogroman uticaj, zanemarujući činjenicu da je ovaj pokret osvojio manje od 1% glasova na jugoslovenskim parlamentarnim izborima 1935. i 1938. godine, a potom i tesno povezivali pravoslavne teologe, poput Velimirovića i Popovića, ovom pokretu, proglašavajući ih čak i njegovim ideolozima, iako je upravo Najdanović bio bogoslovski i filozofski *spiritus movens* ovog pokreta.

Moglo bi se zaključiti da pristup nemačkih naučnika pojmu Svetosavlja pati od izvesnih nedostataka. Prvo, lociranjem srpske međuratne teologije i teološkog pojma Svetosavlja između nacizma i Holokausta kao univerzalne reference za zlo i liberalne demokratije zapadnog stila kao neupitnu vrednost, nemačka savremena historiografija i teologija kao da sugerise sprovođenje određene političke agende u regionu, nego što pruža naučno tumačenje. Drugo, slično potrebi koju nacizam ima da kroz antisemitizam i Holokaust oživi i potvrdi sebe au-

tori pripisuju Svetosavlju i vizantijskom nasleđu pravoslavne crkve potrebu da ožive sebe kroz sukob sa Zapadom kao svojim unutrašnjim drugim. Treće, istorijski teret kolektivne krivice se transformiše u sredstvo kontrole drugog koji se smatra moralno inferiornim, a strategija oslobađanja od ove krivice, u najgorem slučaju, je prenošenje krivice na tog drugog. Nemam nameru da u svojoj analizi omalovažavam naučnu posvećenost i napore ovih autora, čiji radovi pokazuju veliku brigu za istorijske činjenice i pažnju za detalje, već se nadam da ću preispitivanjem njihovog ideološkog stava otvoriti prostor za naučnu debatu. Dovođenjem Svetosavlja i vizantijskog nasleđa pravoslavne crkve u nužnu vezu sa nacizmom i Holokaustom, nemački autori vide pravoslavne hrišćane kao suštinski moralno različite od zapadnjaka (Schwalbe et al. 2000: 423), što ne pomaže prevazilaženju podela ni među hrišćanima ni među Evropljanima.

Bibliografija

- Belić, Bojan (2019), *Vladika Nikolaj, Hitler i Evropa – kontroverze*, Valjevo: Valjevska gimnazija.
- Buchenau, Klaus (2004), *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945-1991: Ein Serbisch-Kroatischer Vergleich*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Buchenau, Klaus (2006), "Svetosavlje und Pravoslavlje, Nationales und Universales in der serbischen Orthodoxie", u Martin Schulze Wessel (prir.), *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, str. 203–232.
- Buchenau, Klaus (2006), *Kämpfende Kirchen: Jugoslawiens religiöse Hypothek*, Frankfurt: Peter Lang.
- Buchenau, Klaus (2011a), *Auf russischen Spuren: Orthodoxe Antiwertler in Serbien, 1850–1945*, Wiesbaden: Harrassowitz.

- Buchenau, Klaus (2011b), "Orthodox Values and Modern Necessities", u Ola Listhaug, Sabrina Ramet, Dragana Dulić (prir.), *Civic and Uncivic Values, Serbia in the Post-Milošević Era*, Budapest: CEU Press, str. 111–142.
- Byford, Jovan (2006), "The Serbian Orthodox Church", u Cyprian Blamires (prir.), *World Fascism: A Historical Encyclopedia*, vol. 2: L–Z, Santa Barbara: ABC–CLIO, str. 492–493.
- Byford, Jovan (2008), *Denial and Repression of Antisemitism: Post-Communist Remembrance of the Serbian Bishop Nikolaj Velimirović*, Budapest: Central European University Press.
- Clark, Christopher (2012), *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane.
- Cvetković, Vladimir (2019), „Još jedan osvrt na predavanje 'Nacionalizam Svetog Save' Svetog Nikolaja Žičkog", *Crkvene studije* 16: 131–148.
- Cvetković, Vladimir (2021a), *Justin Popović: sinteza tradicije i inovacije*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Cvetković, Vladimir (2021b), "The Freedom from Passions and the Freedom for All: St Nikolaj Velimirović on Democracy," *Nikolaj Studies* 1: 53–80.
- Cvetković, Vladimir (2021c), "The Reception of the Serbian Orthodox Church in the 21st century German Academia", u M. Knežević (prir.), *Philosophos – Philotheos – Philoponos: Studies and Essays as Charisteria in Honor of Professor Bogoljub Šijaković on the Occasion of His 65th Birthday*, Belgrade/Podgorica: Gnomon/Matica srpska, str. 993–1004.
- Ćulibrk, Jovan (2009), „Izraelci nas odlično razumeju", *Jevrejski prehled* 2: 6–8.
- Demacopoulos, George E., Aristotle Papanikolaou (prir.) (2013), *Orthodox Constructions of the West*, New York: Fordham University Press.

- Eltchaninoff, Michel (2018), *Inside the Mind of Vladimir Putin*, London: Hurst & Company.
- Dimitrijević, Vladimir (2007), *Oklevetani svetac. Vladika Nikolaj i srbofobija*, Gornji Milanovac: Lio.
- Falina, Maria (2011), “Pyrrhic Victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar Period”, doktorska disertacija, Central European University.
- Geppert, Dominik, Sönke Neitzel, Cora Stephan et al. (2014), “Der Beginn vieler Schrecken”, https://www.welt.de/print/die_welt/politik/article123489102/Der-Beginn-vieler-Schrecken.html (pristupljeno 12. septembra 2022).
- Godwin, Mike (2008), “I Seem To Be A Verb: 18 Years of Godwin’s Law”, https://jewcy.com/arts-and-culture/i_seem_be_verb_18_years_godwins_law (pristupljeno 12. septembra 2022)
- Oxford English Dictionary, “Godwin Law”, <https://www.oed.com/view/Entry/340583?redirectedFrom=Godwin%27s+law#e-id> (pristupljeno 12. septembra 2022)
- Grbić, Jelena (2013) „Svetosavlje – omen za numen pravoslavlja”, *Sa-bornost* 7: 145–158.
- Gross, Raphael (2017), “The ‘True Enemy’ Antisemitism in Carl Schmitt’s Life and Work”, u Jens Meierhenrich, Oliver Simons (prir.), *The Oxford Handbook of Carl Schmitt*, Oxford: Oxford University Press, str. 97–116.
- Jorgačević Kisić, Jelena (2017), “The Serbian Orthodox Church in the German Press: How far is Byzantium”, u Wolfgang Dahmen, Gabriella Schubert (prir.), *Schein and Sein: Sichtbares and Unsichtbares in den Kulturen Südoeuropas*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, str. 199–211.
- Lis, Anna Julia (2014), “Anti-Western Theology in Greece and Serbia Today”, u Andrii Krawchuk, Thomas. Bremer (prir.), *E-*

- astern Orthodox Encounters of Identity and Otherness: Values, Self-Reflection, Dialogue*, New York: Palgrave Macmillan, str. 159–168.
- Lis, Julia Anna (2019), *Antiwestliche Diskurse in der Serbischen und Griechischen Orthodoxie: Zur Konstruktion des «Westens» bei Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Christos Yannaras und John S. Romanides*, Frakfurt: Peter Lang.
- Lompar, Rastko (2018), „Zatočeništvo patrijarha Gavriila i episkopa Nikolaja Velimirovića u Dahauu 1944. godine“, *Studije istorije Ilarion* 3: 9–29.
- Lompar, Rastko (2021), *Dimitrije Ljotić – učitelj ili farisej*, Beograd: Catena mundi.
- Mearsheimer, John (2014), “Why is Ukraine the West’s Fault?”, https://www.youtube.com/watch?v=JrMiSQAGOS4&list=FLXt-noSk1W2iomIRaMWEKlbw&index=2&t=1694s&ab_channel=TheUniversityofChicago (pristupljeno 14. septembra 2022).
- Münkler, Herfried (2014), *Der Große Krieg: Die Welt 1914 bis 1918*, Berlin: Rowohlt.
- Najdanović, Dimitrije (1932a), „Svetosavska paralipomena“, *Svetosavlje* 2: 62–67.
- Najdanović, Dimitrije (1932b), „Savlađivanje devetnajestog veka“, *Svetosavlje* 3: 116–121.
- Najdanović, Dimitrije (1936a), „Prologomena religiozne politike“, *Hrišćanska misao* 5: 68–72.
- Najdanović, Dimitrije (1936b), „Filozofija druželjublja“, *Hrišćanska misao* 10: 141–144.
- Najdanović, Dimitrije (1938), „Na zapadu ništa novo“, *Pregled Eparhije žičke* 10: 3–7.
- Najdanović, Dimitrije (1939), „Raskol ili saborno jedinstvo“, *Hrišćanska misao* 11–12: 2–6.

- Najdanović, Dimitrije (1940), „Mit o slovenskoj i nacionalnoj Rusiji“, *Žički blagovesnik* 10: 8–13.
- Najdanović, Dimitrije (2009), *Svetosavlje i Pravoslavlje*, Beograd: Nova Iskra.
- Perović, Željko (2021), „Da li je Sveti Vladika Nikolaj bio fašista? Pregled njegovih svetosavskih obraćanja od marta 1935. godine do aprila 1941. godine“, *Nicholai Studies* 1/2: 395–434.
- Petrović, Srećko (2020), “Is Nikolaj Velimirovich the Author of the Book *Words to the Serbian People Through the Dungeon Window?*”, *Philotheos* 20 (2): 260–303.
- Petrović, Srećko (2021) „Neki aspekti eklisiologije dijaspore u misli Vladike Nikolaja Velimirovića: ka crkvenom odgovoru na pitanja nacionalizma i etnofiletizma“, u Zlatko Matić, Aleksandar Đakovac, Rade Kisić (prir.), *Mesto eklisiologije u savremenom sistematskom bogoslovlju*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu/Institut za sistematsko bogoslovlje, str. 165–210.
- Popović, Justin (1923), „Unutrašnja misija naše Crkve (realizacija Pravoslavlja)“, *Hrišćanski život* 9: 285–290.
- Popović, Justin (1935), “Rastko i savremena srpska omladina”, *Svetosavlje* 12: 58–61.
- Popović, Justin (1939), „Tajna ličnosti Mitropolita Antonija i njegov značaj za pravoslavno slovenstvo“, *Bogoslovlje* 14 (1): 40–53.
- Popović, Justin (1940–1941), “Svetosavsko sveštenstvo i političke partije”, *Žički blagovesnik* 12 (2): 16–21.
- Popović, Justin (1956), „O neprikosnovenom veličanstvu čoveka“, u Otac Justin, *Filosofske urvine*, Minhen: Svečanik.
- Popović, Justin (2001), “Svetosavlje kao filosofija života”, u *Prepodobni otac Justin*, Sabrana dela u 30 knjiga, tom. 4, Beograd: Naslednici oca Justina i manastir Čelije kod Valjeva.

- Radio Pešćanik* (2003), 136. emisija (gosti Radmila Radić, Mirko Đorđević i Miroslav Prokopijević), <https://pescanik.net/136-emisija/> (pristupljeno 11. avgusta 2023).
- Ramet, Sabrina (2002), *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic*, 4. izdanje, New York: Westview Press.
- Ryrie, Alec (2017), "Two Kingdoms in the Third Reich", <https://www.youtube.com/watch?v=kEdnwpo28NM> (pristupljeno 25. avgusta 2022).
- Said, Edward W. (1978), *Orientalism*, New York: Pantheon Books.
- Schwalbe Michael et al. (2000), "Generic Processes in the Reproduction of Inequality: An Interactionist Analysis", *Social Forces* 79 (2): 419–452.
- Stoeckl, Kristina (2014), "The Orthodox Component in the Russian Support for Eastern Ukrainian Separatists", <https://www.iwm.at/transit-online/the-orthodox-component-in-the-russian-support-for-eastern-ukrainian> (pristupljeno 3. septembra 2022).
- Sundhaussen, Holm (2008), "Ljotić Dimitrije", u Wolfgang Benz (prir.), *Handbuch des Antisemitismus 2*, Berlin: De Gruyter Saur, str. 486–487.
- Timotijević, Miloš (2007), „Dunuli su vihorni vetrovi: stavovi episkopa Nikolaja Velimirovića o Jevrejima, liberalizmu, komunizmu i nacizmu u štampi Žičke eparhije pred Drugi svetski rat”, *Naša prošlost* 8: 97–119.
- Todorova, Maria (1997), *Imagining the Balkans*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Šijaković, Bogoljub (2007), „Filosofija u kontekstu hrišćanske kulture – filosofija kao nastavni predmet na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu u Beogradu”, u Bogoljub Šijaković (prir.), *Srpska teologija u XX veku: istraživački problem i rezultati*,

knjiga 1, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerzитета u Beogradu, str. 53–62.

Velimirović, Nicholas (1915), *Religion and Nationality in Serbia*, London: Nisbet.

Velimirović, Nikolaj (2014a), “Velika kriza u Rimokatolicizmu”, u Episkop Nikolaj, *Sabrana dela u 13 knjiga*, vol. II, Šabac: Manastir Svetog Nikolaja.

Velimirović, Nikolaj (2014b), “Rat i Biblija”, u Episkop Nikolaj, *Sabrana dela*, vol. V, Šabac: Manastir Svetog Nikolaja, str. 181–251.

Velimirović, Nikolaj (2014c), “Nacionalizam Svetog Save”, u Episkop Nikolaj, *Sabrana dela*, vol. IX, Šabac: Manastir Svetog Nikolaja, str. 305–318.

Zeltner Pavlović, Irena (2013), *Religion, Gewalt und Medien. Die Serbischorthodoxe Kirchenpresse in den Postjugoslawischen Kriegen*, Erlangen: Christliche Publizistik.